

УДК 338.431

Гуторов А.О., канд. екон. наук
старший викладач кафедри бухгалтерського обліку
Харківського національного економічного університету

КОРПОРАТИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

Досліджено передумови становлення, тенези та механізми корпоративізації сільського господарства України. Проаналізовано стан і тенденції розвитку агрохолдингів, оцінено наслідки їхнього впливу на аграрний сектор економіки. Визначено основні засади регулювання рентоорієнтованої деструктивної поведінки корпоративних структур на селі, обґрунтовано перехід до моделі державно-корпоративного капіталізму у формі досконалого державно-приватного партнерства.

К л ю ч о в і с л о в а: корпоративізація, холдингізація, агрохолдинг, рентоорієнтована поведінка, державно-корпоративний капіталізм, державно-приватне партнерство, сільське господарство.

Поява та масове поширення в Україні надвеликих промислово-аграрних компаній, які прагнуть монополізувати ринок і досягти конкурентних переваг за рахунок диверсифікації бізнесу та вертикальної агропромислової інтеграції, актуалізує дослідження причин їхнього виникнення, механізмів діяльності, впливу на національну економіку загалом, методів державного регулювального впливу.

Методології ефективної взаємодії держави та корпоративного сектора, дослідженню особливостей вертикальної інтеграції в АПК, холдингізації сільського господарства присвятили свої праці В.Гесць, О.Бородіна, Б.Пасхавер, В.Андрійчук, М.Малік, М.Кропивко, С.Дем'яненко, Л.Горкіна, О.Єранкін, І.Крючкова, Л.Федулова, О.Садовник, А.Сірко, А.Данкевич, В.Шиян, А.Ліссітса, Ю.Уманців та інші. Серед зарубіжних учених слід звернути увагу на праці К.Маркса, Р.Коуза, А.Чандлера, Є.Серової, Ю.Яковця, І.Ушачова, І.Храмової, С.Губанова, О.Матицина, С.Красильникова, С.Корнеєва, Д.Рилько, Т.Келлера, Г.Хокмана, Уільямсона та інших.

Більшість праць названих учених характеризують окремі складові проблеми становлення корпоративізму в сільському господарстві та національній економіці, розвитку агрохолдингів та наслідків їхньої діяльності для суспільства. Водночас, незважаючи на численні праці, потребують подальших досліджень та узагальнень генеза і механізми формування агропромислових утворень в Україні, методи державного впливу на їхню діяльність, обґрунтування засад створення найбільш ефективного симбіозу корпоративного сектора і держави тощо, що і визначає мету цього дослідження.

Ґрунтовний аналіз свідчить, що експансія промислового та іноземного капіталу у вітчизняний агробізнес не є випадковою. Після розпаду СРСР і набуття Україною незалежності було проголошено курс на перехід від планово-адміністративної системи до ринкової економіки. Цей процес на початку 90-х рр. здійснювався шляхом роздержавлення й приватизації, формування різних укладів на селі. Так, Земельним Кодексом УРСР (№ 561-ХІІ від 18.12.1990 р.) земля визнавалася власністю народу України та могла передаватися у постійне й тимчасове користування громадянам і підприємствам різних форм господарювання, в тому числі й на умовах оренди. Механізми передачі земель із державної до приватної і колективної власності, а також

у користування підприємств і організацій з метою створення рівноправного розвитку всіх форм господарювання на селі були визначені й законодавчо закріплені Постановою Верховної Ради УРСР "Про земельну реформу" (№ 563-ХІІ від 18.12.1990 р.).

Відносини підприємницької діяльності того часу регулювалися здебільшого Цивільним кодексом УРСР та Законом України "Про підприємства в Україні" ("Про підприємства в Українській РСР", № 887-ХІІ від 27.03.1991 р.), що визначав такі види підприємств, як: індивідуальні, сімейні, приватні, колективні, державні, державні комунальні, спільні, в тому числі й з іноземними інвестиціями. Цим же Законом закріплювалися і форми об'єднання підприємств типу асоціацій, корпорацій, консорціумів і концернів.

Механізм роздержавлення і приватизації здійснювався на основі відповідних принципів, форм і способів реформування власності, які були визначені Законом України "Про приватизацію майна державних підприємств" (№ 2163-ХІІ від 04.03.1992 р.). Способами приватизації майна були продаж на аукціонах із застосуванням майнових сертифікатів чи шляхом акціонування, а також викуп майна державного підприємства. Особливості приватизації майна в АПК було додатково врегульовано Декретом Кабінету Міністрів України "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі" (№ 51-93 від 17.05.1993 р.), яким визначалося, що приватизація підприємств харчової промисловості, які переробляють сільгосппродукцію, здійснюється шляхом їхньої трансформації у ВАТ, радгоспів – у КСП, сільгосп-підприємств зі змішаною формою власності – у ВАТ.

У розвиток земельного законодавства Кабінетом Міністрів України 26.12.1992 р. було видано Декрет "Про приватизацію земельних ділянок", п. 4 якого проголошував, що громадяни України мають право продавати або іншими способами відчужувати земельні ділянки, без зміни їхнього цільового призначення. Практичне втілення й прискорення процесів приватизації землі відбувалося згідно з Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" (№ 666/94 від 10.11.1994 р.).

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. процес масового роздержавлення фактично завершився, а накопичений капітал почав повертатися в Україну, в тому числі і з офшорних зон. Унаслідок цього утворилися надвеликі фінансово-промислові і промислово-фінансові групи, почався процес переділу економічного і фінансового простору держави. Тоді ж певні компанії почали розглядати агропромисловий комплекс як вільну ринкову нішу.

Після Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" (№ 1529/99 від 3.12.1999 р.) інтеграційні процеси в аграрній сфері значно посилювалися, унаслідок чого великі промислові підприємства з вітчизняним та іноземним капіталом почали виявляти інтерес до галузі сільського господарства як у ролі інвесторів, так і самостійних засновників агробізнесу.

Проте процес корпоратизації економіки України шляхом її холдингізації почався і був легалізований у 1994 р. із ухваленням Указу Президента України "Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації" (№ 224/94 від 11.05.1994 р.). Цим документом було закладено фундаментальні підвалини для успішного й ефективного розвитку холдингових структур. Холдинговою компанією вважався господарюючий суб'єкт, який володіє контрольними пакетами акцій інших – одного або більше господарюючих суб'єктів. Холдингові компанії могли створюватися шляхом поглинання одного господарюючого суб'єкта іншим (придбання контрольного пакета акцій) у процесі приватизації або шляхом заснування їх органами, уповноваженими управляти державним майном. Водночас створення холдингових компаній не допускалося в низці галузей економіки, в тому числі й у галузі виробництва та переробки сільськогосподарської продукції.

Деякі підприємства опинилися в агробізнесі цілком випадково, отримавши частину малоліквідного майна як сплату боргу. Певна частина бізнесменів розглядала землю як актив, котрий із часом можна було би вигідно перепродати. Ті ж, хто вирішив займатися агробізнесом відповідально, були змушені консолідувати парцелярні земельні частки (паї) шляхом оренди або купівлі сертифікатів на право власності на земельну частку (пай). Останнім шляхом скористалися зокрема власники ТОВ "Агрофірма Корнацьких" (Миколаївська обл.), ТОВ "Група компаній "Мрія Агро" (тоді Тернопільська і Хмельницька обл.), об'єднавши відповідно 6000 і 3000 га земель.

Із ухваленням нового Земельного кодексу України (Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III) і донині купівля-продаж сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) (і взагалі земель сільськогосподарського призначення) відтермінується мораторієм. Проте всупереч чинному мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення в юридичній практиці у 2001–2006 рр. за напівлегальними схемами почали масштабно здійснюватися операції з відчуження земель сільськогосподарського призначення. Це призвело до того, що Законом України "Про внесення зміни до Земельного кодексу України" (№ 3415-IV від 09.02.2006 р.) угоди з купівлі-продажу землі визнавалися недійсними.

Початок легального (а тому й бурхливого) розвитку холдингових структур в АПК стало ухвалення Закону України "Про холдингові компанії в Україні" (№ 3528-IV від 15.03.2006 р.), де були відсутні обмеження щодо створення холдингових компаній у сільському господарстві. Відповідно до Закону (в редакції від 07.08.2011 р.) холдинговою компанією є акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. Холдинговий корпоративний пакет акцій (часток, паїв) – це пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, який перевищує 50% чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства. Остаточну крапку в процесі початку холдингізації сільського господарства поставив Указ Президента України "Про визнання таким, що втратив чинність, Указу Президента України від 11 травня 1994 р. № 224" (№ 640/2007 від 12.07.2007 р.), у якому йдеться про скасування Указу Президента України "Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації" (№ 224/94 від 11.05.1994 р.), а отже, і колізій, що виникли стосовно обмежень створення холдингових компаній у різних галузях економіки.

Загалом, починаючи з 2004 р., в аграрному секторі економіки України спостерігаються процеси, які характеризують новий етап інституційних перетворень – процеси становлення *корпоративного капіталізму* та *капіталізації аграрного виробництва* на основі концентрації сільськогосподарських угідь і залучення промислових капіталів.

У 2010 р. на території України за нашими оцінками функціонувало близько 60 агрохолдингів із площею землі понад 10 тис. га, які контролювали близько 4 млн га сільгоспугідь. У 2011 р. їх налічувалося вже близько 75, а розмір орендованих земельних угідь становив від 5 до 6 млн га, або 14–16 % загальної площі сільгоспугідь, що перебувають у власності й користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян. Приріст площі орендованих агрохолдингами земель лише за рік становив понад 1 млн га, тоді як за прогнозами до 2015–2016 р. вони планують своє зростання ще на 2–3 млн га.

Розміри найбільших агрохолдингів за площею сільгоспугідь станом на 1 січня 2011 р. наведені в табл. 1. Порівнянно з 2009 р. у сукупності ці підприємства збільшили свою земельну площу майже на 500 тис. га, або більше ніж на 14 %. Як свідчать наведені дані, більшість підприємств утворилися до 2007 р. у процесі роздержавлення й приватизації майна шляхом його корпоратизації, накопичивши основний капітал в інших галузях економіки.

Таблиця 1

**Організаційна характеристика найбільших агрохолдингів України
(станом на 01.01.2011 р.)**

Назва	Площа сільгосп-угідь, тис. га	Рік заснування	Код за КВЕД 2005 р.	Співвідношення питомої ваги продукції рослинництва і тваринництва, %	Розмір статутного фонду, тис. грн	Країна, де розміщена квазі-материнська компанія**
Представництво "Ен-сі-ейч Едвайзорс Інк."	350	1996	74.13.0	94 / 6	0,0	США
ТОВ "Українські аграрні інвестиції"	330	2005	51.21.0	99 / 1	1915,0	Кіпр
ПАТ "Миронівський хлібопродукт"	280	1998	51.32.0	10 / 90	786927,9	Люксембург
ПАТ "Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча"	233	1897	27.10.0		3092815,2	Нідерланди, Кіпр
Дочірні підприємства "Ілліч-Агро"		1996	01.11.0	51 / 49	×	
ТОВ "Група компаній "Мрія Агро"	220	1992	01.11.0	99 / 1	51,5	Кіпр
ТОВ "Кернел-Капітал"	215	1995	70.12.0	86 / 14	335829,3	Люксембург, Кіпр
ТОВ Фірма "Астарта-Київ"	210	1993	51.36.0	83 / 17	100000,0	Кіпр
Дочірнє підприємство "Нафком-Агро"	200	2002	01.11.0	100 / 0	100,0	США
ТОВ "Нафком"		1998	37.20.0		28,1	
ПАТ "Компанія "Райз" спільно з ПрАТ "Райз-Максимко"	180	1992	51.21.0 01.11.0	99 / 1	91393,2 364498,6	Кіпр
ПрАТ "Сільськогосподарська виробнича фірма "Агротон"	151	1992	01.11.0	52 / 48	15800,0	Кіпр
ТОВ "Приват-Агро"	150	2005	01.30.0	74 / 26	20,5	Україна
ТОВ "Волари-Агро"	124	2006 (1997)	51.21.0	95 / 5	20,2	Кіпр, Швейцарія
ПАТ "Дакор-Вест"	106	2008 (1997)	60.24.0	81 / 19	1428,6	Кіпр
Дочірнє підприємство "Агрофірма "Шахтар" орендного підприємства "Шахта ім. О.Ф. Засядька"	105	1997	01.11.0	70 / 30	600000,0	Україна
ТОВ "Логуре-Агро"	101	2006	01.11.0	100 / 0	250036,0	Кіпр
НВФ "Сінтал'Д" ТОВ	101	1992	15.83.0	78 / 22	126482,0	Кіпр
ТОВ "Стіомі-Холдінг"	98	1994	51.21.0	100 / 0	12659,8	Ізраїль
ПАТ "Цукровий союз "Укррос"	96	2001	51.36.0	100 / 0	106233,0	Кіпр
ТОВ "Група Агропродінвест"	96	2000 1994	01.11.0	87 / 13	26272,2 50,8	Кіпр Панама, США, Оман
ПрАТ "Український промислово-інвестиційний концерн"			70.20.0			
ТОВ "Укрзернопром Агро"	94	2000	51.21.0	100 / 0	220699,6	Австрія
Корпорація "Сварог Вест Груп"	82	2003	74.14.0	82 / 18	2400,0	США
ТОВ СП "Нібулон"	80	1991	01.11.0 51.21.0	91 / 9	18,5	Україна
Представництво "Гленкор Інтернешнл АГ"	80	1997	74.13.0 01.11.0	97 / 3	0,0	Швейцарія, США
ТОВ "Лендком"	74	2002	74.14.0	91 / 9	16,5	Велика Британія, Кіпр, о-в Мен
ТОВ "Сігмаблейзер Україна" (підрозділ – Агрофірма Hagmeia)	73	2007	74.14.0 01.11.0	99 / 1	11000,0	США
ТОВ "Украгроком" (спільно з ТОВ "Гермес-трейдинг")	63	2000	01.11.0 51.21.0	85 / 15	1000,0 22,6	Україна, Кіпр
ПрАТ "Індустріальна молочна компанія"	57	2007 (1998)	15.51.0	75 / 25	296,3	Люксембург
ТОВ "Рамбурс-Трайгон" спільно з галузевими підприємствами	48	2006	51.88.0 01.11.0	91 / 9	100,0 ×	Данія, Кіпр
ТОВ "Аграрний холдінг Авангард"	×	2003	74.87.0	1 / 99	9875,4	Кіпр

Примітки: назви агрохолдингів, вид економічної діяльності за КВЕД 2005 р., розмір статутного фонду подано згідно з записом у ЄДРПОУ. Роком заснування вважається рік початку діяльності на теренах України. ТОВ "Аграрний холдінг Авангард" не мав сільгоспугідь, проте є найбільшим виробником продукції птахівництва;

* дані УКАБ;

** агрохолдинги переважно складаються з ланцюга іноземних компаній, розміщених в офшорних зонах. Тут подано країну, де зареєстрована материнська компанія, яка є першою в "ланцюгу".

Джерело: дослідження автора на основі публічної інформації.

Так, ТОВ "Нафком" спеціалізується на обробленні неметалевих відходів та брухту, торгівлі нафтопродуктами, ПАТ "Шахта ім. О.Ф. Засядька" – на виробництві вугілля, ТОВ "Аграрний холдинг "Авангард" – на наданні комерційних послуг, Представництво "Ен-сі-ейч Едвайзорс Інк." – на дослідженні кон'юнктури ринку та виявленні суспільної думки, ПАТ "Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча" – на виробництві чавуну, сталі та феросплавів, ПрАТ "Український промислово-інвестиційний концерн" – на здаванні в оренду власного нерухомого майна. У багатьох агрохолдингах основним видом економічної діяльності є оптова торгівля зерном, насінням та кормами для тварин, цукром, шоколадними та кондитерськими виробами, сільськогосподарською технікою тощо.

Як свідчить аналіз історій створення корпорацій, велика частина з них почала свою діяльність у процесі реорганізації промислових і переробних підприємств (наприклад, ПАТ "Миронівський хлібопродукт" з АТЗТ "Миронівський хлібопродукт"), інші – накопичували капітал, займаючись спочатку іншими видами діяльності (ТОВ Фірма "Астарта-Київ" – як оператор контрактів із постачання нафтопродуктів на цукрові заводи України та продажу цукру на ринку Росії; НВФ "Сінтал'Д" ТОВ – у сфері виробництва й дистрибуції металу тощо). Окремі підприємства (ТОВ "Група компаній "Мрія Агро", ПрАТ "Сільськогосподарська виробнича фірма "Агротон" та інші) починали свою діяльність власне як виробники сільгосппродукції.

Холдингізація АПК у 2009–2011 рр. супроводжувалася процесами поглинання порівняно "невеликих" підприємств більшими, транснаціональними корпораціями. Так, ПАТ "Цукровий Союз "Укррос" був "куплений" ТОВ "Кернел-Капітал", внаслідок чого до останнього перейшли земельні активи площею 96 тис. га, цукрові заводи, елеватори та інші виробничі потужності. За ініціативою ПрАТ "Систем капітал менеджмент" було створено агрохолдинг ТОВ "Харвіст Холдинг", до якого увійшли активи ВСАТ "Агрокомбінат "Слобожанський", аграрні активи ДП "Ілліч-Агро" ПАТ "Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча" та ТОВ "Сагро" ПрАТ "Смарт-холдинг", тим самим сформувавши земельний масив площею понад 220 тис. га. Шляхом об'єднання активів ПАТ "Укрлендфармінг", ПАТ "Компанія "Райз", ПАТ "Дакор-Вест" (який у свою чергу був утворений у 2009 р. шляхом злиття ТОВ "Західна компанія "Дакор" та ТОВ "Зюйд Вест Ленд") і ТОВ "Аграрний холдинг Авангард" новостворений агрохолдинг ПАТ "Укрлендфармінг" об'єднав понад 436 тис. га сільськогосподарських угідь, 59 птахофабрик, 6 цукрових заводів, 4 елеватори, 18 м'ясокомбінатів, 6 насінневих заводів тощо, ставши найбільшим агрохолдингом у Євразії. Наприкінці січня 2012 р. відбулося підписання угоди про викуп компанією Alpcot Agro (Швеція) агрохолдинга ТОВ "Лендком", тим самим представництво "Алпкот капітал менеджмент лімітед" в Україні тепер володіє 92,5 тис. га землі, залізничним терміналом, зерносховищами, збутовою мережею.

Розвиток агрохолдингів в Україні характеризується посиленням процесів капіталізації, під якою слід розуміти процес перетворення частини прибутку підприємства у додатковий капітал. Процес капіталізації вітчизняних агрохолдингів відбувається також шляхом залучення коштів інвесторів через емісію акцій та розміщення їх на фондових біржах провідних країн світу. Андеррайтерами здебільшого виступають спеціалізовані фірми на кшталт Concorde Capital. Розміщення акцій здійснюється через механізми IPO (первісна публічна пропозиція) та приватного розміщення. Первісна публічна пропозиція акцій може відбуватися в двох формах: PPO (первинна публічна пропозиція нового чи додаткового випуску акцій для необмеженого кола осіб) і SPO (вторинна публічна пропозиція акцій основного випуску для необмеженого кола осіб). У разі, коли акції вже обертаються на біржі, але виникла потреба додаткового залучення коштів, – застосовується механізм їхнього дорозміщення.

Корпоратизація, а отже, і холдингізація сільського господарства України призвели до того, що фактично всі елементи агропродовольчої сфери перебувають під значним

контролем агрохолдингів. За дослідженнями А. Данкевича, 20 найбільших агрокомпаній України в 2010 р. виробили 5,1 млн т зерна, що становить 17,1% його загального валового збору в сільгосп підприємствах. Виробництво зерна пшениці (озимої і ярої) та кукурудзи на зерно на 11,3 і 22,2% відповідно було сконцентроване в 10 найбільших агрохолдингах, які виробили 1,5 і 2,1 млн т зазначених видів продукції. Питома вага 20 найбільших агрохолдингів у виробництві олійних культур дещо менша – 14,9% (1,3 млн т), у тому числі насіння соняшнику – 8,9% (0,5 млн т), сої – 18,7% (0,3 млн т) на 10 найбільших підприємств тощо. Виробництво цукрових буряків (фабричних) є ще більш монополізованим: на частку 15 агрохолдингів припадає понад 46,5% (5,9 млн т) валового збору в сільгосп підприємствах України. У галузі тваринництва великі агропромислові компанії також займають чільне місце, сконцентрувавши в 20 найбільших підприємствах 14,5% поголів'я і 19,7% виробництва м'яса ВРХ, 15,7% дійного стада корів і 17,7% виробництва молока, 23,1% поголів'я свиней і 33,5% виробництва м'яса. У птахівництві рівень концентрації ще більш значний: на 9 найбільших агрохолдингів припадає 66,6% поголів'я та 79,7% виробництва м'яса птиці, 69,6% поголів'я курок-несучок і понад 66,8% виробництва яєць [1, с. 257–271]. При цьому, за даними ТОВ "Аграрний холдинг Авангард", частка компанії в промисловому виробництві яєць курячих в Україні становить близько 43%.

Сфера переробки, зберігання, збуту продукції ще більш монополізовані, ніж сфера виробництва. За даними ДП "Держреєстри України", станом на 02.03.2012 р. в Україні налічувалося 673 сертифікованих елеватори, з яких 608 (90,3%) приватизовані. Такі підприємства, як ТОВ "Кернел-Капітал", ТОВ СП "Нібулон", ТОВ Компанія "Агро-трейд" мають в своєму складі відповідно 24, 25 і 11 елеваторів. Додатково ТОВ СП "Нібулон" має в своєму розпорядженні власний флот, мережу припортових та річкових терміналів, ТОВ "Кернел-Капітал" – власний портовий зерновий термінал в Іллічівську (СП ТОВ "Трансбалктермінал"), НВФ "Сінтал'Д" ТОВ – п'ять портових терміналів, ТОВ "Лотуре-Агро", ТОВ "Украгроком", ТОВ "Рамбурс-Трайгон" – власні трейдингові компанії тощо. Мережа вітчизняних цукрових заводів у процесі корпоратизації майна також була розподілена між холдинговими компаніями. За нашими підрахунками, у 2010 р. до складу 30 найбільших агрохолдингів входили 45 цукрозаводів, що становить 61,6% від їхньої загальної кількості (що ліцензовані за квотою "А"). За даними А.Дороніна, в 2010 р. 8 агрокомпаній, маючи 25 цукрових заводів, виробляли 7,8 млн т цукру, або 50,6% від загального обсягу виробництва в Україні [2, с. 35]. Аналогічна ситуація і в інших продуктивних підкомплексах.

Як наслідок – істотне зростання питомої ваги агрохолдингів у експорті продукції та монополізація транспортних коридорів. Так, дані УКАБ свідчать, що у 2010 р. частка 10 агрокомпаній України в експорті зерна пшениці становила 66,5%, з яких ТОВ СП "Нібулон" належить 24,5%. П'ять найбільших експортерів ячменю реалізували за кордон 58,6% продукції, зерна кукурудзи – 48,9%, насіння соняшнику – 50,5%, ріпаку – 60,5% тощо [3, с. 66–70]. На частку ТОВ "Аграрний холдинг Авангард" у 2011 р. припадало 79% виробництва і 97% експорту сухих яєчних продуктів, понад 52% експорту яєць курячих.

Прагнення до монополізації ринків, великі розміри, рентаорієнтована поведінка визначають ці структури як найбільш конкурентоспроможні серед вітчизняних підприємств, сприяючи ще більшому їхньому укрупненню (табл. 2).

Розрахунки свідчать, що 10 найбільших агрокомпаній України за 2007–2010 рр. збільшили свій сумарний дохід (без урахування рівня інфляції) у понад три рази, а обсяг чистого прибутку – більше ніж у 7,8 раза. З урахуванням рівня споживчих цін чистий дохід зріс удвічі, маса чистого прибутку – у 4,9 раза. При цьому їхня частка у загальному доході суб'єктів господарювання в галузі сільського господарства, мисливства, лісового господарства зросла з 15,1% у 2007 р. до 23,5% у 2010 р. Питома вага у масі чистого прибутку збільшилася втричі і становила 30,2% у 2010 р. Беручи

до уваги дані УКАБ, 100 найбільших агрохолдингів України в 2009–2010 рр. реалізували товарів (робіт, послуг) на суму 53,3 і 68,3 млрд грн відповідно, це становить 60,9 і 66,9% від загального чистого доходу галузі і щороку зростає, що свідчить про підвищення ролі цих підприємств у вітчизняному агробізнесі.

Таблиця 2

Розміри та ефективність окремих агрохолдингів України

Назва	Виторг від реалізації товарів (робіт, послуг), млн грн				Чистий прибуток, збиток (-), млн грн			
	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
ТОВ "Кернел-Капітал"	1858,0	3488,0	8362,0	7742,2	98,6	432,4	1054,0	1150,9
ПАТ "Миронівський хлібопродукт"	2395,9	4229,1	5539,6	7492,9	236,3	131,2	1246,6	1709,7
ПАТ "Компанія "Райз"	2237,4	4273,2	3047,2	3037,1	35,8	128,1	3,5	195,7
ТОВ Фірма "Астарта-Київ"	607,0	951,0	1393,7	2310,2	148,7	-58,5	320,0	843,1
ТОВ "Група компаній "Мрія Агро"	82,9	477,1	1155,8	1281,8	71,9	394,9	641,3	1145,4
ТОВ "Рамбурс-Трайгон"	45,8	231,1	819,4	786,9	-0,6	-18,8	-139,0	-81,3
НВФ "Сінтал Д" ТОВ	78,7	198,7	237,1	376,9	7,0	82,7	67,7	96,8
ПрАТ "Сільськогосподарська виробнича фірма "Агрогон"	260,7	399,0	430,8	454,3	73,6	-99,5	39,4	124,9
ТОВ "Укрзернопром Агро"	90,9	155,9	203,1	273,1	3,0	-27,4	-32,4	120,6
ТОВ "Лендком"	7,9	56,1	113,4	133,3	-6,7	-294,8	-328,2	-94,0
Разом по групі підприємств	7665,2	14459,2	21302,1	23991,9	667,6	670,3	2872,9	5211,8
Разом по 100 найбільших аграрних компаній України *	×	×	53283,4	68318,6	×	×	6043,1	11104,7
Разом по суб'єктах господарювання в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві	50812,4	69634,5	87446,8	102187,5	6916,5	5789,2	7584,8	17238,1

Примітки: перераховано у гривні за середнім річним курсом НБУ;

* як вихідні дані використано публічні річні звіти компаній та дані УКАБ щодо непублічних підприємств. Унаслідок цього результати розрахунків автора і даних УКАБ (ТОП-100 Рейтинг кращих компаній України: "100 крупнейших агрокомпаний Украины". – К. : Экономика, 2011. – № 3. – С. 14) дещо різняться.

Джерело: дослідження автора на основі публічної інформації та даних Держстату України.

Постають питання: чому саме агрохолдинги становлять ядро корпоративного укладу? Які механізми сприяють їхній ефективній діяльності та чи можливе державне регулювання процесів корпоратизму і холдингізації сільського господарства в Україні?

В основі появи і масового поширення холдингів у національній економіці, їхньої інтернаціоналізації лежать фундаментальні економічні закони. Дослідження представників школи інституціоналізму, зокрема Р.Коуза, свідчать, що мотиви організації сільгоспвиробництва несільськогосподарськими компаніями лежать не у виробничій сфері, а в сфері недосконалості ринку й особливо цінового механізму. Тобто за певних ринкових умов диференціювати бізнес і виробляти сировину стає вигідніше, ніж її купувати або, іншими словами, – діє принцип доцільності інтерналізації витрат порівняно з використанням ринку для трансакцій. Останнє є однією з головних економічних передумов розвитку вертикальної агропромислової інтеграції.

Термін "інтеграція" трактується досить широко і означає поступове зближення та об'єднання економічних суб'єктів у процесі їхньої взаємодії. Залежно від способу здійснення інтеграція буває горизонтальною, вертикальною та конгломеративною. До горизонтальної інтеграції належать об'єднання суб'єктів господарювання, які займаються виробництвом однотипної продукції. Прикладом такого об'єднання умовно може виступати злиття у 2009 р. ТОВ "Західна компанія "Дакор" і ТОВ "Зюйд Вест Ленд" та утворення на цій основі компанії ПАТ "Дакор-Вест". При вертикальній інтеграції об'єднуються виробники сировини і матеріалів із переробними підприємствами, збутовою мережею для організації замкнутих циклів виробництва й реалізації кінцевої продукції. У господарській практиці вертикальна інтеграція може здійснюватися у формах виробничої контрактизації та інтеграції власності або корпоративної інтеграції.

Конгломеративний тип інтегративних зв'язків є характерним для транснаціональних корпорацій і компаній, взагалі не споріднених із сільгоспвиробництвом за основними видами діяльності. Стратегія вертикальної інтеграції може бути спрямована "вперед" (чи "вгору") коли, наприклад, виробник сільгосппродукції приєднує до себе трейдингову чи переробну компанію, або "назад" (чи "вниз"), коли рух інтеграційного процесу є зворотним [4, с. 24]. Ми поділяємо точку зору М.Ушвицького [5] про необхідність виокремлення квазівертикальної інтеграції, коли за рахунок створення холдингових структур виробництво, переробка і збут продукції здійснюються юридично самостійними підприємствами, але під контролем квазіматеринської компанії (наприклад, ТОВ "Украгроком" спільно з ТОВ "Гермес-трейдинг", структурно ТОВ "Кернел-Капітал" тощо). Вважаємо, що в аграрному секторі економіки України вертикально інтегровані компанії розвиваються переважно у конгломеративних квазівертикальних формах, які юридично оформлені у вигляді холдингових об'єднань капіталів.

У сучасних умовах ведення бізнесу виникають стратегічні завдання з консолідації активів і їхнього захисту, оперативного контролю за бізнесом його реальних власників зі збереженням конфіденційності, залучення інвестицій у кожен із напрямів підприємництва, консолідації отриманих прибутків, мінімізації податкового навантаження тощо. Для цього національним законодавством необхідно створити таку структуру, яка була б неафілійованою і не давала можливості прослідкувати її ієрархію у напрямі "знизу-догори", водночас була прозорою і гнучкою для управління та об'єднання різних сфер бізнесу; забезпечувала солідну репутацію, даючи змогу оптимізувати фінансові потоки, просувати на ринок єдиний бренд чи торгову марку. Такою організаційною формою виступають холдингові компанії, які виходять на транснаціональний рівень за рахунок офшорних зон.

У подібному випадку організаційна структура холдингової компанії може виглядати таким чином: реальні власники капіталу заснують в офшорній зоні окремі компанії (наприклад, у Белізі, де законодавчо не передбачається зберігання в Реєстрі інформації про бенефіціарів і директорів фірми), які у свою чергу об'єднуються через заснування спільної квазіматеринської компанії. При цьому утворена квазіматеринська компанія засновується, як правило, в іншій офшорній зоні (здебільшого на Кіпрі). Квазіматеринська компанія засновує в тій чи іншій офшорній зоні (з країною розміщення якої ратифіковано угоду про уникнення подвійного оподаткування) материнські компанії, які вже безпосередньо виступають засновниками (чи держателями холдингових пакетів акцій) підприємств, які здійснюють управління бізнесом за блоками лізингу, факторингу, фінансів, управління активами. Кожне з цих підприємств через систему корпоративних прав володіє і контролює підприємствами за галузевим спрямуванням. Така структура є повністю непрозорою при її аналізі "знизу" від афілійованих підприємств. Наприклад, відкрита акціонерна холдингова компанія "Кернел Холдинг С.А." (Люксембург) виступає як материнська компанія для ТОВ "Кернел-трейд" (мережа збутових підприємств), ТОВ "Кернел-капітал" (компанія з управління активами в Україні), СП ТОВ "Трансбалктермінал", ТОВ "Украгробізнес" тощо. Агрохолдинг "Агротон" має материнською компанією "Агротон паблік лімітед" (Кіпр), яка здійснює управління активами в Україні через ТОВ "Лівінг", тоді як сільськогосподарські і збутові підприємства безпосередньо афілійовані до ПрАТ "Сільськогосподарська виробнича фірма "Агротон" і ПП Сільськогосподарська виробнича фірма "Агро". Аналогічні структури мають і інші агрохолдинги. Зважаючи на те, що більшість компаній є й повністю інформаційно закритими, то проведення якісного аналізу їхньої діяльності унеможлиблюється. Понад те, холдингова структура не є законодавчо визначеною правовою формою суб'єктів господарювання; вона організована переважно у вигляді акціонерних товариств або товариств з обмеженою відповідальністю, бухгалтерська і фінансова звітність яких не є консолідованою, тому регуляторний вплив держави на них обмежується.

Проведений аналіз свідчить, що більшість агрохолдингів України зареєстровані на Кіпрі в офшорній зоні Нікосія. Вибір цієї зони спеціальної юрисдикції не є випадковим, оскільки, по-перше, Україна є правонаступницею Угоди між урядами СРСР і Кіпру про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна від 29.10.1982 р., згідно з якою дивіденди, доходи і роялті оподатковуються за нульовою ставкою. По-друге, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1.02.2006 р. № 44-р були внесені зміни до Розпорядження "Про перелік офшорних зон" (від 24.02.2003 р. № 77) про виключення з переліку офшорних зон Кіпру, що зараз не дає змогу провадити спеціальні правила оподаткування, передбачені ст. 161 Податкового кодексу України.

Офшорна юрисдикція дає змогу холдинговим структурам застосовувати низку легальних і напівлегальних схем обороту товарів і коштів. На нашу думку, серед них заслуговують на увагу такі три.

1. Офшорна компанія (принципал) укладає фідуціарну угоду з компанією-резидентом в Україні. Компанія-резидент укладає угоду про купівлю товару у постачальника за заниженою вартістю (митною вартістю є договірна вартість товарів). Реальний покупець укладає угоду про купівлю товару у компанії-резидента за реальною ринковою вартістю, а товар де-факто отримує від постачальника. При цьому різниця коштів формує чистий прибуток, який залишається в офшорній зоні.

2. Офшорна компанія (принципал) укладає субконтрактну (адміністративну) угоду з компанією-резидентом в Україні. Компанія-резидент надає за договором певну послугу продавцю і покупцю товарів.

Певним виявом цієї схеми може слугувати динаміка імпорту послуг та її структура за країнами світу. Так, за даними Держстату України, у 2010 р. із Кіпру було імпортовано послуг на 817,6 млн дол. США, що становить 15,0% усього імпорту послуг. Порівняно з 2005 р. цей показник зріс у 3,8 раза, а в структурному відношенні – більше ніж удвічі. У структурі імпорту послуг у 2010 р. 19,9% становлять фінансові послуги, 16,1% – різні ділові, професійні та технічні послуги, 8,0% – роялті та ліцензійні послуги тощо. При цьому за 2005–2010 рр. питома вага фінансових послуг зросла вдвічі, а інші послуги структурно залишалися фактично сталими [6].

3. За даними служби Держфінмоніторингу України, існують схеми штучного завищення податкового кредиту, унаслідок чого компанії мають право на відшкодування ПДВ за здійснені експортні операції [7]. Тут же варто додати, що холдингова структура дозволяє провести перерозподіл коштів між дочірніми підприємствами так, щоб чистий результат їхньої діяльності до оподаткування був мінімальним, а сільгоспвиробники – були платниками ФСП.

За нашими дослідженнями, більшість підприємств-учасників таких агрохолдингів, як ТОВ "Група компаній "Мрія Агро", ТОВ Фірма "Астарта-Київ", ПрАТ "Сільськогосподарська виробнича фірма "Агротон", ПАТ "Миронівський хлібопродукт", НВФ "Сінтал'Д" ТОВ, ТОВ "Укрзерно-пром Агро" тощо є платниками фіксованого сільськогосподарського податку, що замінює два головні види платежів – податок на прибуток та плату за землю. Зокрема, за даними консолідованої фінансової звітності, ПАТ "Миронівський хлібопродукт" упродовж 2008–2010 рр. отримав дохід від сплати ФСП на рівні 1304,4 млн грн; у НВФ "Сінтал'Д" ТОВ і ТОВ "Група компаній "Мрія Агро" за 2008–2009 рр. цей дохід становив 30,6 і 861,4 млн грн відповідно. Привласнення коштів державних дотацій і субвенцій здійснюється переважно за рахунок механізму повернення ПДВ. Структурно агрохолдинги отримують найбільше державних дотацій за програмами підтримки розвитку тваринництва, здешевлення кредитів, часткової компенсації вартості дорогої сільгосптехніки тощо.

У результаті таких схем кругообігу капітал вивозиться за кордон до офшорної зони, де відбувається його нагромадження. За даними Держкомстату України, в 2010 р. обсяг прямих іноземних інвестицій із Кіпру становив понад 9,9 млрд дол. США, або 22,2% загального обсягу іноземних інвестицій в економіку України. При цьому

з 833,7 млн дол. США інвестицій за видом економічної діяльності "сільське господарство, мисливство, лісове господарство" 306,1 млн дол. США (або 36,7 %) припадає на ті, що надійшли з Кіпру. До речі, активне зростання кіпрських інвестицій у сільське господарство України припадає саме на 2006 р., коли, як зазначалося, Кіпр було визнано неофшорною зоною (у 2006 р. порівняно з 2005 р. їхній обсяг зріс у 3,7 раза) [8].

Загалом економічна доцільність побудови агрохолдингів передбачає загальну економічну мету їхнього створення і низку механізмів переважно рентного характеру щодо її досягнення. При цьому рентні відносини в агрохолдингах варто розглядати в глобально-економічному вимірі. Аналізовані холдингові структури прагнуть до максимізації й привласнення земельної (а у світовому масштабі – сільськогосподарської), екологічної та транспортної ренти (або диференційної ренти I, II, III роду), технологічної, організаційної, податкової квазіренти, політичної ренти, мінімізації трансакційних витрат тощо. Більшість із названих видів рент і квазірент з урахуванням національних особливостей ведення бізнесу набувають абсолютного характеру. У довгостроковій перспективі агрохолдинги прагнуть до максимізації сукупної додаткової вартості (новоствореної вартості), використовуючи при цьому дію закону вертикальної інтеграції (нульова рентабельність усього проміжного виробництва) [9].

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що в державі загалом та в сільському господарстві зокрема формується корпоративний капіталізм, головною особливістю якого є неподільність власності й влади. Макроекономічно корпоративний капіталізм має істотні деструктивні прояви, такі як корупція, підвищення ролі силових структур в управлінні, обмеженість економічного і технологічного прогресу, залежність національної економіки від зовнішніх інтервенцій і нарощення маси державного боргу, наростання кола екологічних проблем природокористування, виокремлення класу еліт тощо. Утвердження корпоратизму, холдингізації, монополізації стратегічних секторів економіки призводять до поглиблення основного протиріччя капіталізму між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів, завдяки чому класом олігархів частково привласнюються суспільні блага, тим самим провокуючи розвиток прихованих форм перенаселення і зростання рівня бідності, особливо на селі.

Як свідчить аналіз світових тенденцій секторального розвитку, одним із найбільш раціональних виходів із цієї ситуації є державний курс на *державно-корпоративний капіталізм*, за якого головними суб'єктами власності виступають держава і корпоративні структури, а їхні об'єднання в єдиний механізм формує систему економічних відносин як якісно нову форму розвитку продуктивних сил. Пріоритет при цьому має надаватися переважно державній формі власності на засоби виробництва, особливо земельні ресурси, економічний оборот яких, в свою чергу, передбачатиме їхню оренду. Регулювання транспортної ренти за такої системи можливе через державний контроль за транспортними коридорами з метою недопущення їхньої монополізації корпораціями. Для максимізації синергетичного ефекту від симбіозу держави і корпорацій необхідно сприяти створенню державних вертикально інтегрованих формувань як ефективної форми ведення агробізнесу в сучасних умовах господарювання, а також організувати на території України зони спеціальної юрисдикції для залучення іноземного капіталу на пільгових умовах та сприяння детінізації національної економіки.

При цьому організаційно-правовою формою такого державно-корпоративного капіталізму має стати досконале державно-приватне партнерство, основні засади якого визначені у Законі України "Про державно-приватне партнерство" (№ 2404-IV від 01.07.2010 р.), які проте потребують розширення свого змісту з урахуванням соціоекономічної модернізації розвитку галузей економіки, особливо сільського господарства.

Вважаємо, що перехідний період від корпоративного до державно-корпоративного капіталізму в сільському господарстві повинен відбуватися шляхом проведення соціалізації землі – викупу земельних часток (паїв) у власників землі до державного

фонду з подальшою передачею її в оренду. Одночасно мають бути ліквідовані інститути спадкування, міни та дарування земель сільгосппризначення, запроваджені механізми стимулювання громадян, які передадуть свої землі державі, через надання їм пільгових кредитів на будівництво житла та відкриття власної справи на селі. Досвід такої практики є в Російській Федерації, Великій Британії, США, Китаї та багатьох інших країнах світу. Регулювання ж земельно-рентних потоків через запровадження прогресивних ставок земельного податку чи шляхом обмеження максимальних площ земель можливе, але вкрай неефективне, оскільки призведе до створення низки дрібних афілійованих структур в агрохолдингах.

Регулювання потоків екологічної антиренти має базуватися на підвищенні рівня контролю за додержанням господарствами норм чергування культур у сівозмінах та їхнього оптимального співвідношення; державному і громадському контролю за додержанням суттєвих умов договору оренди в пунктах розміру і форми орендної плати, збереження родючості ґрунту, цільового використання земель; забезпеченні екологізації землеробства та сталості агроландшафтів. Для обмеження привласнення податкової квазіренти необхідно внести законодавчі зміни стосовно систем оподаткування надвеликих підприємств і розподілу державної підтримки, посилити контроль Держфінмоніторингу за схемами фінансових потоків агрохолдингів, особливо під час здійснення ними зовнішньоекономічної діяльності. Одночасно необхідно зобов'язати всі великі агропромислові підприємства (незалежно від їхньої організаційно-правової форми) створювати й оприлюднювати повноцінну консолідовану звітність, у тому числі за основними сегментами бізнесу.

На нашу думку, реалізація таких заходів на державному рівні підвищить рівень національної безпеки України, дозволить перейти на засади сталого економічного розвитку, екологобезпечного природокористування, соціалізації економіки. Великі державно-корпоративні і кооперативні господарства в сільському господарстві, розвиваючись в органічному симбіозі, забезпечать його ефективний розвиток на засадах пріоритету соціальної відповідальності бізнесу, рівноправності форм господарювання та досконалої конкуренції, істотно зменшать вплив деструктивної рентоорієнтованої поведінки агрохолдингів на селі і тим самим сприятимуть соціоекономічній переорієнтації розвитку цієї стратегічної галузі економіки.

Список використаних джерел

1. Данкевич А.С. Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві : монографія / А.С. Данкевич. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
2. Доронін А.В. Роль інтегрованих компаній у підвищенні конкурентоспроможності цукробурякового виробництва / А.В.Доронін // Економіка АПК. – 2011. – № 10 (204). – С. 33–38.
3. ТОП-100 Рейтинг лучших компаний Украины: "100 крупнейших агрокомпаний Украины". – К.: Экономика, 2011. – № 3. – 96 с.
4. Матыцын А.К. Вертикальная интеграция: теория и практика: моногр. / А.К.Матыцын. – М. : Изд. дом "Новый век", 2002. – 368 с.
5. Ушвицкий М.Л. Объективная необходимость углубления интеграции в агропромышленном комплексе / М.Л.Ушвицкий // Сб. науч. тр. СевКазГТУ. Серия "Экономика". – Ставрополь, 2006. – № 3. – С. 18–21.
6. Зовнішня торгівля України : стат. зб. / відпов. за вип. А. Фризоренко ; Держ. ком. стат. України. – К., 2011. – 102 с.
7. Боротьба з відмиванням коштів: правовий, організаційний та практичний аспект / [С.Г.Гуржій, О.Л.Копиленко, Я.В.Янушевич та ін.]. – К. : Парлам. вид-во, 2005. – 216 с.
8. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності : стат. зб. / за ред. Л.М.Овденко ; Держ. служба статистики України. – К., 2011. – 62 с.
9. Гуторов А.О. Вертикально інтегровані структури у сільському господарстві: економічні засади формування та розвитку / А.О.Гуторов // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 1. – С. 120–130.

Надійшла до редакції
02.04.2012 р.